

Bachelorscriptie
Onderzoeksseminar III; Oorlog en Vrede

De ommuurde stad

Hugo Borst; 3488691
H.Borst1@students.uu.nl

28 juni 2013

Inhoudsopgave

Introductie	2
De middeleeuwse stad	5
Het ontstaan van steden	10
Symbolische functie van muren	14
Praktische nut van muren	16
Conclusie	20
Literatuur	21

Introductie

De ontwikkeling van steden in de middeleeuwen is omgeven met mythes. Zo wordt er in het aloude idee van de middeleeuwen als 'tussenperiode' tussen de oudheid en de renaissance uitgegaan dat het aan enige planning ontbrak bij de vorming van nieuwe steden en uitbreiding van bestaande steden.¹ Dit wordt weer gepareerd met theorieën over ingewikkelde geometrische proporties en allegorieën naar Jeruzalem en de 'stad Gods'. Een evenwichtig antwoord is lastig te geven doordat de bestudering van steden versplinterd is. De geschiedenis van steden wordt bestudeerd door een groot aantal disciplines: archeologie, historische geografie, kunstgeschiedenis en geschiedenis. Het onderzoek is echter ook geografisch versplinterd. Van vele steden zijn gedetailleerde stadsgeschiedenissen geschreven maar de omvang van het onderzoek beperkt zich in dat geval tot een enkele stad. Hoewel er in het buitenland wel een stel overzichtswerken zijn gepubliceerd loopt het onderzoek naar Nederlandse steden hierbij achter. Hierdoor blijft een overzichtelijke studie naar stedelijke ontwikkeling in Nederland achterwege.

Dit onderzoek zal een kleine bijdrage leveren aan een overzichtelijke aanpak van stedelijke ontwikkeling in Nederland in de middeleeuwen. De feitelijke oorsprong van een stad is vaak niet helder aan te geven omdat ook vele 'nieuw gestichte steden' kunnen voortbouwen op agrarische gemeenschappen. Deze basis heeft vaak ook consequenties voor het stratenpatroon. Om te voorkomen dat dit onderzoek in de valkuil terecht komt van de voortslepende discussie tussen 'stichten' en 'groeien' zal de focus daarom elders komen te liggen, namelijk de stadsmuur. Vrijwel iedere stad werd namelijk op een zeker moment ommuurd. Dit is een interessant fenomeen aangezien deze muren het belang van de hele stad dienen en zodoende boven het niveau van de individuele kavels uitstijgen. Bovendien werden de muren van een stad ook gezien als een belangrijk kenmerk van steden. Zo schrijft de kerkleraar Isidorus van Sevilla (560-636) in zijn *Eymologiae* dat de *urbs* is gemaakt door de ommuring.² Ook in de afbeeldingen van steden hebben de muren vaak een aanzienlijke functie.³ Maar ook in moderne studies naar middeleeuwse steden worden de stadsmuren genoemd als belangrijke kwalificatie om tot stad gerekend te worden. De stadsmuren worden

¹ Wim Boerefijn, 'De totstandkoming van de stedelijke vorm', in: in: R. Rutte en H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 123-142, 131.

² Benard S. Bachrach, 'Imperial walled cities in the West: An examination of their early medieval Nachleben', in: James D. Tracy (ed.) *City Walls* (New York 2000) 192-218, 192.

³ Hierover meer in het hoofdstuk 'Symbolische functie'.

echter *an sich* zeer beperkt onderzocht in de literatuur die tracht een breed overzicht te geven van stedelijke ontwikkeling in de middeleeuwen. Hoewel zij dus vaak wordt overgenomen als een belangrijke voorwaarde voor wat een stad maakt, is er te weinig onderzoek naar de muur zelf gedaan. Bovendien staan stadsmuren vaak niet alleen om een stad om symbolische functies, ze voeren ook een defensieve functie uit. De mogelijkheid van een stad om zich te kunnen verdedigen is van groot belang. In het licht van het onderzoek naar hoe steden gebruikt konden worden om de invloed van een heer ergens te versterken, is het ook van belang te weten hoe goed deze stad zichzelf kon verdedigen.

Een beter begrip van stadsmuren is dus relevant. De ontwikkeling van de muren toont de mate van samenwerking binnen een stad. Tegelijkertijd geeft het overzicht van muren over diverse steden een extra dimensie aan het netwerk aan steden en hoe deze invloed probeerden uit te oefenen op de omgeving. In dit onderzoek zal getracht worden een opzet te maken voor een dergelijke, uitgebreide, constructieve aanpak. Hierin zal in eerste instantie gekeken worden naar de functie van de stadsmuur. Was deze louter defensief of speelden er andere factoren mee? Zodoende kan een afweging gemaakt worden hoe belangrijk deze muren moeten zijn geweest. Dit onderzoek zal zich daarmee vooral concentreren op secundaire literatuur over middeleeuwse steden. Hierin zal gekeken worden naar de manier waarop steden zich representeerden en – indien mogelijk – welke afwegingen leidden tot het aanbrengen van een stadsmuur.

Afbakening

Dit onderzoek zal zich beperken tot Nederlandse steden. 'Nederlands' moet hierbij geïnterpreteerd worden als steden die zich heden ten dage binnen de landsgrenzen van Nederland bevinden. Dit sluit aan op de literatuur over stedelijke ontwikkelingen in Nederland. Bij de overzichtsliteratuur worden soms wel steden net over de Duitse grens en in Vlaanderen meegeteld. Archeologische studies daarentegen worden vaak uitgevoerd vanuit een overheidsorgaan en beperken zich daardoor tot gemeente, provincie of landsgrenzen. Zodoende is het huidige Nederlandse grensgebied een constante factor door alle literatuur heen. Het incorporeren van steden net over de grens zou leiden tot het moeten gebruiken van andere literatuur over andere landen aangezien die soms niet genoemd worden in de Nederlandse literatuur. Een vergelijkend onderzoek tussen steden in verschillende landen zou een te grote opgave zijn voor een onderzoek van dit formaat. Daarbij zouden de verschillende

contexten van de steden nog veel meer uitweiding nodig hebben. Daarvoor is dit onderzoek te klein. Bovendien sluit deze manier van werken beter aan op de huidige onderzoekstraditie.

Indeling

Dit onderzoek tracht de functie van stadsmuren in Nederlandse steden in de middeleeuwen te achterhalen. Om de omstandigheden van die steden beter te begrijpen zal eerst een overzicht worden gegeven van middeleeuwse steden. Waar komen steden vandaan, en wanneer ontstaan de Nederlandse steden? Aangezien de stedelijke ontwikkeling in Nederland pas relatief laat op gang komt zal dit onderdeel zich niet alleen beperken tot Nederlandse steden. Vanaf het moment dat de verstedelijking ook in Nederland opbloeit zal de focus hier naar verschuiven. Vervolgens zal gekeken worden naar de manier waarop steden zich ontwikkelden. Hoewel dit niet tot de kern van het onderzoek hoort, geeft het een goede blik op de diverse partijen die in een stad een rol van belang speelden. Bovendien wordt zo duidelijk wat een stad zo aantrekkelijk maakte, en waarom het zich klaarblijkelijk moest verdedigen. Hierna zal de stadsmuur op twee verschillende manieren bestudeerd worden. Eerst zal gekeken worden naar de symbolische betekenis van een stadsmuur, daarna naar de praktische functie van de muur. Dit laatste gedeelte zal zich dan uiteindelijk toespitsen op de rol van muren in conflicten.

De middeleeuwse stad

Voordat er uitgeweid kan worden over de middeleeuwse steden, is het van belang eerst de definitie van 'een stad' te geven. Er bestaan echter verschillende kwalificaties voor de term 'stad'. In populair taalgebruik wordt doorgaans veel waarde gehecht aan het verkrijgen van stadsrechten. Dit criterium blijkt echter onhandig aangezien diverse dorpen in de middeleeuwen stadsrechten verkregen maar nooit verder zijn gegroeid en zodoende nog altijd in hun fysieke vorm het meest op een dorp lijken. Een voorbeeld hiervan is de 'kleinste stad ter wereld': Staverden.⁴ Deze stad telde in 2012 slechts 30 inwoners.⁵ Hieruit blijkt dat het louter hanteren van het criterium van stadsrechten weinig bevredigend is. Een nederzetting met stadsrechten hoefde dus niet altijd veel inwoners te hebben, of noodzakelijkerwijs uit te groeien tot een stad met veel inwoners. Wat maakt een dorp met stadsrechten dan anders ten opzichte van een stad? Historisch-geograaf Hans Renes geeft naast het criterium van stadsrechten nog vier andere criteria: omvang, een niet-agrarische bestaanswijze, een versterking door wallen of muren en een dichte bebouwing van in ieder geval het kerngebied.⁶ Deze criteria zijn echter nog steeds niet geheel bevredigend. Zoals later zal blijken hadden veel steden pas relatief laat een stevige fortificatie. Bovendien wordt de stad hier sterk geportretteerd als wezenlijk verschillend dan het omringende platteland. Feitelijk waren de steden echter nog altijd diep gepenetreerd door het platteland. Veel stedelingen hadden een halflandelijk bestaan en binnen de stadsmuren waren vaak wijngaarden en moestuinen, en soms zelfs weiden en akkers.⁷ Een stad als Amersfoort had diverse stadsboerderijen binnen de stadsmuur en dankte veel van haar rijkdom aan veehandel.⁸ Bovendien bleef de Europese samenleving voornamelijk een agrarische samenleving waarbinnen de steden slechts een minderheidsverschijnsel waren.⁹ De definitie van Renes is ook niet de enige bestaande definitie. Renes combineert voornamelijk de al bestaande definities vanuit juridische, sociale en planologische contexten. De Franse historicus le Goff

⁴ VVV, Staverden, kleinste stadje. <http://www.vvv.nl/content/4062/staverden-kleinste-stadje.aspx>

⁵ CBS, Kerncijfers wijken en buurten.

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70904ned&D1=0-3,6-10&D2=4056&D3=2-3&HDR=T&STB=G1,G2&VW=T>

⁶ Hans Renes, 'De stad in het landschap', in: R. Rutte en H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 15-46, 15.

⁷ Jacques le Goff, *Cultuur van middeleeuws Europa* (Parijs 1984), 366.

⁸ Francien Snieder, 'Boeren in de stad: en waarom Amersfoort een tweede stadsmuur bouwde', *FleHITE: historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 11 (2010) 46-63, 46.

⁹ Steven Epstein, 'Urban Society', *The New Cambridge Medieval History* 5 (1999) 26-37, 26.

beschouwt de stad vooral als een *'state of mind'*.¹⁰ Bij hem zijn het de stedelingen die de stad maken. Als definitie van een stad verwijst hij naar de Franse historicus Jacques Rossiaud die de stad typeert als een drukke gemeenschap die geconcentreerd in een kleinere ruimte leeft. Deze gemeenschap is een centrum van productie en handel. Typerend is dat hij noemt dat er sprake is van organisatie van ruimte door de muren om de stad heen.¹¹ Wat exact de stad tot stad maakt is dus een flink bediscussieerd onderwerp. Desalniettemin kan gesteld worden dat de stad zich in zekere zin afscheidde van het omliggende platteland. Ondanks dat de stad wellicht alsnog een sterk agrarisch karakter had was er in ieder geval sprake van een zekere stedelijke mentaliteit. Opmerkelijk hierbij is dat de muren vaak genoemd worden als scheidslijn tussen deze werelden

De stedelijke nederzetting is echter geen nieuw verschijnsel in Europa in de middeleeuwen. De Griekse en Romeinse beschavingen waren beide bekend met het fenomeen 'stad'. Met de expansie van het Romeinse rijk verspreidde deze nederzettingvorm zich over Europa heen. De steden die zij stichtten waren meer dan alleen geconcentreerde woonplaatsen maar dienen als centra voor bestuur, religie en handel.¹² In de grensstreken vervulden deze steden echter vooral een militaire rol om de grens te beschermen. De steden in Nederland die in deze periode zijn ontstaan – Utrecht, Nijmegen en Maastricht – groeiden veel later pas uit tot grote steden.¹³ De continuïteit tussen de Romeinse steden en de middeleeuwse erfgenenamen is lastig te duiden, overigens niet alleen voor deze drie Nederlandse gevallen. Over de Romeinse steden in algeheel kan gesteld worden dat vanaf de derde eeuw na Christus de bevolking in deze steden begon te krimpen. Gedurende de derde eeuw verkeerde het Romeinse Rijk in een crisis. Er vonden meerdere invallen plaats van de 'barbaren' van de overkant van de Rijn en Donau.¹⁴ Als reactie hierop werden de steden ommuurd. Hoewel in het oosten het gebruikelijk was om alle steden te ommuren, was dit in het westen een nieuw verschijnsel vanaf keizer Aurelianus (r. 270 – 275).¹⁵ De fortificaties werden opgetrokken met stenen van geruïneerde gebouwen. Bovendien werden de muren niet om de gehele stad gelegd, maar alleen om een

¹⁰ Jacques le Goff, *The birth of Europe* (Parijs 2005), 101.

¹¹ Ibidem, 110.

¹² David Nicholas, *The growth of the medieval city* (Harlow 1997), 10.

¹³ Reinout Rutte, 'Stadslandschappen', in: R. Rutte en H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 143-170, 149.

¹⁴ Barbara Rosenwein, *A short history of the middle ages* (Toronto 2009), 24.

¹⁵ Nicholas, *The growth of the medieval city* 11.

kleine citadel waar mensen naartoe konden vluchten.¹⁶ Zo werd in Tours een gebied van negen hectare ommuurd terwijl er in totaal een gebied van veertig hectare bewoond was. Niet alle steden kwamen echter de klap te boven van de Germaanse invallen. Zo wist *Mogontiacum* (Mainz) zich te herstellen maar werd het naastgelegen *Aquae Mattiacorum* (Wiesbaden) gedecimeerd in de derde eeuw.¹⁷

Het aanzicht van de steden veranderde vervolgens weer in de vierde eeuw met het toestaan van het christendom. De traditionele Romeinse cultuur beschouwde de doden als gevaarlijk en vervuilend, zodoende mochten die niet binnen de muren of het bewoonde terrein begraven worden.¹⁸ Maar de christenen beschouwden de lichamen van martelaren en heiligen juist als iets wat het aanbidden waard was waardoor de begraafplaatsen als oude ontmoetingsplekken dienden voor de eerste christenen.¹⁹ Deze graven waren een belangrijke impuls voor de bouw van kerken. Rondom deze kerken ontwikkelde zich ook de hiërarchische structuur van het christendom met de bisschoppen in de steden. De bisschoppen vullden uiteindelijk het machtsvacuüm dat ontstond in de steden en werden gedurende de vijfde en zesde eeuw op veel plekken gezien als de leiders van de steden.²⁰ Het christendom was een stedelijke religie, waarbij de stad een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van de religie maar ook in de organisatie.²¹

De steden bleven religieuze centra vanaf de vierde eeuw. Door te hoge belastingen werden grote delen van de bevolking van steden vanaf de 4^e eeuw gedwongen om op het platteland aan de slag te gaan.²² Bovendien kwam de langeafstandshandel bijna geheel tot een stop en werd er alleen nog maar op lokaal niveau gehandeld.²³ Zodoende liepen de steden bijna leeg, met uitzondering van de aanwezigheid van kerken en geestelijken. In Tours stond alleen nog het bisschoppelijk paleis binnen de stadsmuren, voor de rest woonden er weinig mensen. De grootste aantrekkingskracht had echter het graf van Sint Maarten dat buiten de

¹⁶ Nicholas, *The growth of the medieval city*, 11.

¹⁷ Ibidem, 10.

¹⁸ Chris Wickham, *The inheritance of Rome* (Londen 2009), 55.

¹⁹ Nicholas, *The growth of the medieval city*, 19.

²⁰ Ibidem, 17.

²¹ Keith D. Lilley, *City and Cosmos* (Londen 2009) 186.

²² Ibidem, 46.

²³ Ibidem, 81.

muur lag. Hier ontstonden ook woningen.²⁴ Zelfs Parijs, dat in Romeinse tijden een stad van betekenis was, bestond in de zevende eeuw uit 35 kerken in een verder bijna lege stad.²⁵

Na de millenniumwisseling komt de Europese economie weer meer op gang. Er werd meer land ontgonnen en de boeren werden steeds efficiënter. Hierdoor ontstonden er grotere overschotten. Deze overschotten konden gebruikt worden om een grotere stedelijke bevolking te voeden. Bovendien waren ze ook een impuls voor de handel. Deze handel ontstond rondom kastelen of oude steden en bliezen hier zodoende nieuw leven in.²⁶ Vanaf de elfde eeuw trok ook het stedelijk leven in Nederland wat aan en ontstaan er de eerste nieuwe steden.²⁷ Deze vorming van nieuwe steden concentreerde zich in eerste instantie vooral rond de grote rivieren in verband met de handel.²⁸

In de twaalfde eeuw kwamen er meer steden bij. Tien steden kregen in deze eeuw stadsrecht in Nederland.²⁹ Meer over stadsrecht komt in het volgende hoofdstuk. Vooral Dordrecht wist zich door zijn positie aan het water en de rivieren te ontwikkelen tot een belangrijke handelsplaats. Tegelijkertijd ontstaan er op de Zeeuwse eilanden steden als gevolg die daar gesticht worden vanuit Vlaanderen.³⁰

In de daaropvolgende eeuw ontwikkelde de binnenvaart zich waardoor steden in Holland opkwamen en erin slaagden Utrecht te verdringen. Bovendien ontstond er een bijzonder geografisch fenomeen dat een groot gevolg zou blijken te hebben voor de steden in Holland. Door de ontginning daalde de grond in de 13^e eeuw. Dit leidde tot het afdammen van de rivieren waardoor het nodig was om goederen van schepen over te laden; dit werden de damsteden zoals Amsterdam, Rotterdam, Schiedam enzovoorts.³¹ Terwijl in Holland meer steden ontwikkelden, kwam in Brabant en Gelre het fenomeen van de stedenpolitiek op. De beide gebieden wilden hun macht over hun territoria versterken en deden dit met steden. In Brabant werden nieuwe steden gesticht, in Gelre werden bestaande plaatsen opgewaarderd tot stad.³² Uiteindelijk zouden 67 steden in de dertiende eeuw stadsrecht ontvangen.³³ Dit

²⁴ Ibidem, 46.

²⁵ Ibidem. 81.

²⁶ Rosenwein, *A short history of the middle ages*, 182.

²⁷ Renes, 'De stad in het landschap', 21-27.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Hildo van Engen, 'Geen schraal terrein', in: R. Rutte en H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 63-86, 69.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Reinoud Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen* (Zutphen 2002) 145-149.

gebruik van steden voor een verzekering van de machtspositie trok later pas naar Holland gezien zijn latere verstedelijking. De hertogen/graven van Brabant en Gelre ontleenden deze politiek aan hun sterker verstedelijkte burenen.

In de veertiende eeuw vond een aanzienlijke groei plaats in de Hollandse en Zeeuwse steden. Daarnaast ontstaan er veel nieuwe steden rond de grote rivieren en de zandgronden in het oosten van het land. De Noordelijke Nederlanden wijken hiermee af van de trend in Europa, waar de bevolking – en daarmee de steden – sterk kromp na 1350. De steden die ontstonden vanaf deze periode waren echter lang niet altijd even succesvol. Veel steden bleven slechts een regionale functie vervullen, terwijl sommige steden niet verder kwamen dan een klein dorp, zoals het eerder genoemde Staverden. Veel van deze steden waren dan ook het resultaat van een poging tot stedenpolitiek door lagere heren.³⁴ Uiteindelijk werden in de 14^e eeuw 71 nieuwe stadsrechten uitgeleend.³⁵

Na de 14^e eeuw is het aantal stadsstichtingen over zijn hoogtepunt heen. Er werden 35 stadsrechten verleend in de 15^e eeuw.³⁶ Dit lijken echter vooral bevestigingen van rechten te zijn, want alleen vestigingen als Stevensweert en Willemstad ontstaan ook daadwerkelijk in 15^e eeuw.³⁷ De ontwikkeling van het scala aan steden in Nederland vind dus vooral zijn zwaartepunt in de dertiende en veertiende eeuw. Het 'ontstaan' van een stad is echter een diffuus begrip, waarbij zowel de eerste ontwikkeling van een nederzetting kan worden bedoeld, die later zou uitgroeien tot een stad, of het ontwikkelen tot een stad. Het volgende hoofdstuk zal meer licht werpen op dit onderwerp.

³³ Van Engen, 'Geen schraal terrein', 69.

³⁴ Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 153.

³⁵ van Engen, 'Geen schraal terrein', 69.

³⁶ Ibidem, 69.

³⁷ Hans Renes, 'De stad in het landschap', 31.

Het ontstaan van de steden

In het voorgaande hoofdstuk is vooral een voorgeschiedenis gegeven van het fenomeen 'stad' met daaropvolgend een korte chronologie van de ontwikkeling van steden in Nederland. Hiermee kan goed een beeld worden geschetst over hoe het stedelijke landschap in Nederland langzaam veranderde. Zoals reeds aangegeven, is het 'ontstaan' van een stad echter een diffuus begrip. Het kan namelijk twee verschillende betekenissen hebben. Enerzijds kan het ontstaan van een stad wijzen op het moment waarop de nederzetting – die later zou uitgroeien tot een stad – aanvankelijk begon. Anderzijds kan het wijzen op het moment waarop een nederzetting een stad wordt. Beide opvattingen brengen hun eigen complicaties mee. Het begin van een nederzetting kan iets kleins als een boerderij zijn, wat niet in bronnen is opgenomen. Het moment waarop een nederzetting een stad wordt is echter compleet afhankelijk van welke criteria daarvoor worden gehanteerd. De stadsrechtverleningen die genoemd werden in het vorige hoofdstuk zijn zodoende ook alleen een indicatie van een trend. Ondanks de complicaties die een vraagstuk naar de ontstaansgeschiedenis van een stad met zich meebrengt, is het desalniettemin belangrijk om hier naar te kijken. Zodoende kan er inzicht geboden worden in welke partijen er mee bemoeid waren en welke rechten steden hadden.

Bij het ontstaan van een stad speelden drie factoren een rol: een gunstige locatie, mensen om de stad te bevolken en een heer.³⁸ Een gunstige locatie was bijvoorbeeld de nabijheid van een handelsroute, een kruispunt van meerdere routes of de aanwezigheid van minerale bronnen. In de twaalfde en dertiende eeuw verbeterde de economische situatie in Europa in zijn geheel waardoor meer locaties voldeden aan dit begrip.³⁹ De bevolking was vaak al aanwezig in een oudere nederzetting die voorafging aan de stad, of de nederzetting was inmiddels al flink gegroeid en miste alleen het predicaat 'stad' nog. In beide verschijningsvormen streefden de inwoners naar een grotere autonomie.⁴⁰ Deze autonomie van de stad was belangrijk voor de bevolking aangezien dit hen ook meer vrij maakte. Zoals een bekende Duitse uitspraak melde: "*Stadtluft macht frei.*"⁴¹ Dit 'emancipatorische' streven verspreidde zich gedurende de twaalfde en dertiende eeuw onder de toch al groeiende

³⁸ Rutte, 'Stadslandschappen', 145.

³⁹ Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 18.

⁴⁰ Rutte, 'Stadslandschappen', 145.

⁴¹ Jacques le Goff, *Cultuur van middeleeuws Europa*, 370.

bevolking.⁴² De laatste factor was de heer die gezag had over het gebied. Dit was doorgaans de hertog of graaf (of bisschop in het Sticht Utrecht), aangezien stadsstichtingen en verlenen van stadsrecht een 'regaal' recht waren, en dus voorbehouden aan de 'landsheer'.⁴³ In de veertiende eeuw werd dit recht echter ook uitgevoerd door lagere heren.

Het verstrekken van stadsrecht kon een formele bevestiging zijn van rechten die reed als gebruiken langzaam ontwikkeld waren.⁴⁴ Zo werd vaak het houden van een markt bevestigd in stadsrechten, wat echter al lang plaatsvond in de stad. Steden als Middelburg en Leiden ontwikkelden bijvoorbeeld langzaam gebruiken die pas later door de landsheer bevestigd werden. Op deze manier ontstond er echter wel een idee wat voor rechten bij een stad passend waren. Dat 'concept' van de stad kon vervolgens elders toegepast worden.⁴⁵ Zo konden landsheren steden stichten. Het succes van deze steden bleef echter ook afhankelijk van de andere twee factoren die een rol speelden: locatie en de aanwezigheid van een bevolking. Hertog Hendrik I (ca. 1160-1235) van Brabant begon hiermee in Nederland. Om zijn invloed op zijn territorium te versterken stichtte hij steden, eerst in het hedendaagse Belgische Brabant (Geldenaken omstreeks 1184).⁴⁶ Tegen de eeuwwisseling aan liet hij in de wildernis 's-Hertogenbosch verrijzen. Hierdoor vergrootte hij zijn macht op het omliggende gebied.⁴⁷ Deze stichtingen kregen stadsrechten die leken op die van omringende steden.

Wat waren stadsrechten dan precies? Ook hierbij tekende de stad zich als anders van het omringende platteland. Via stadsrecht verkreeg de stad voorrechten waardoor de stad juridisch en bestuurlijk autonomer werd dan het platteland.⁴⁸ Deze voorrechten bestonden bijvoorbeeld uit een eigen bestuur, eigen regelgeving en eigen rechtspraak, maar verschilden per stad in uitvoering.⁴⁹ Deze autonomie gold overigens voor de zogeheten stadsvrijheid. Dit gebied strekte zich uit voorbij de grenzen gesteld door de stadsmuren maar ook over het omringende land.

De manier waarop een stad ontstond, is ook van belang voor de uiteindelijke fysieke vorm van de stad. Hoewel de stichting van een stad dus een samenkomst was van drie factoren,

⁴² Rutte, *stedenpolitiek en stadsplanning*, 18.

⁴³ W. van Es, J. van Doesburg en I.B.S van Koningsbruggen, *Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede* (Zutphen 1998) 57.

⁴⁴ Van Engen, 'Geen schraal terrein', 76.

⁴⁵ Reinout Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 17.

⁴⁶ Ibidem, 68.

⁴⁷ Ibidem, 69.

⁴⁸ Van Engen, 'Geen schraal terrein', 67.

⁴⁹ Ibidem.

wordt dit in het historisch debat vaak versimpeld tot 'gesticht' of 'gegroeid'. Deze manier van ontwikkeling zou dan vervolgens weer gevolgen hebben voor de fysieke kenmerken van de stad.

Grofweg zijn er twee extremen in het historisch debat: de middeleeuwse stad als een onoverzichtelijke wirwar, en de middeleeuwse stad als een nauwkeurig uitgelijnd kunstwerk met complexe geometrische verhoudingen en ideaalvormen.⁵⁰ Deze 'mythologische' vormen omvatten vaak ingewikkelde geometrische vormen en proporties waar stratenpatronen zich aan zouden houden.⁵¹ Vooral de diverse steden met rechtlijnige stratenpatronen trekken de aandacht van deze theorieën. Dit zou ingegeven zijn door de gedachte dat de wereld op een vergelijkbare geometrische wijze was ingedeeld door God en dat de stad – als weerspiegeling van de wereld – dat imiteerde. Maar er wordt ook gewezen op de praktische voordelen die een dergelijk patroon geeft: zo biedt het een makkelijkere indeling voor belasting innen en is de stad beter uit te breiden, aansluitend op de bestaande straten.⁵²

De ingewikkelde geometrische dimensies en proporties blijken echter over het algemeen te ver gezocht te zijn en komen niet overeen met de werkelijke situatie. De rechtlijnige stratenpatronen van de meeste middeleeuwse steden waren een gevolg van haaks op elkaar staande straten.⁵³ Rechte straten werden echter ook esthetisch als mooier beschouwd.⁵⁴ Dat dit als mooi wordt beschouwd zou wel terug te leiden kunnen zijn op de notie van orde en rust. De mythologische theorieën zijn dus te ver gezocht, maar zij baseren zich wel op ideeën over esthetiek in de middeleeuwen die wellicht wel op een meer impliciete manier invloed hebben uitgeoefend op het stratenpatroon.

Hans Renes nuanceert dat er altijd een relatie bestaat tussen planning en een daaruit resulterend planmatige plattegrond. Zo was in Nederland de agrarische verkaveling vaak al rechtlijnig en had dit invloed op de stedelijke plattegrond. Dit heet ook wel inertie. Dit betekent dat oude structuren vaak lastig zijn te veranderen.⁵⁵ Andersom geldt dit evengoed waardoor

⁵⁰ Reinout Rutte, 'Stichten of groeien?'

http://www.dbnl.org/tekst/_mad001200201_01/_mad001200201_01_0034.php (3 juni 2013)

⁵¹ Lilley, *City and Cosmos*, 48-51.

⁵² Ibidem, 51.

⁵³ Wim Boerefijn, *The foundation, planning and building of new towns in the 13th and 14th centuries in Europe* (Amsterdam 2010), 327.

⁵⁴ Ibidem, 328.

⁵⁵ Hans Renes, 'De stad in het landschap', 37.

geografische vormen of eerdere structuren die het stratenpatroon doorbreken blijvend zichtbaar zijn in het stratenpatroon.

Symbolische functie van muren

Alvorens de militaire functie van de stedelijke verdedigingswerken te beschouwen zal nu eerst gekeken worden naar de symbolische functie die een muur kon hebben. Dit sluit aan bij het voorgaande hoofdstuk waarbij de beleving van de fysieke werkelijkheid centraal stond. Hoewel gericht onderzoek naar de Nederlandse steden ontbreekt, is het desalniettemin van belang deze mogelijke symbolische functie op te tekenen. Deze kan van groot belang zijn geweest voor de ontwikkeling van de muren. Hoewel steden niet altijd meteen ommuurd werden, en deze ommuringen in allerlei vormen en maten voorkwamen, bestond er toch een zeker idee dat 'stad' en 'muur' bij elkaar hoorden. Nog sterker formuleert Daniel Smail het in zijn thesis over middeleeuws Marseille waarin hij stelt dat het de muur was die de stad maakte.⁵⁶ Hoewel het wellicht te ver gaat om dit te stellen voor alle steden in middeleeuws Europa, keert hier wel de vraag terug wat precies een stad is. De meest brede definitie – en tevens losse definitie – is dat de stad 'anders' was dan het platteland. Het afscheiden van de stad was iets ook wat ook al terug te vinden was in het stadsrecht, waarbij de stad zelfstandiger werd ten opzichte van het platteland. Een vorm van fortificatie rondom de stad was een letterlijke manier om dit onderscheid hard te maken. Dit was uiteraard niet de eerste reden om een stad te ommuren. Zo werden de Romeinse steden in de derde eeuw pas ommuurd na een verhoging van de dreigingen van buitenaf. Hier lijkt echter eenzelfde soort transformatie plaats te vinden als bij het stadsrecht. Iets ontwikkelde zich langzaam om praktische redenen, maar werd uiteindelijk opgenomen in het culturele idee van wat een stad is. Stadsmuren worden echter niet alleen gezien als simpele afscheiding tussen platteland en stad. Ze zijn tegelijkertijd de bescherming van de verworven vrijheden van de stad.⁵⁷ Ze zijn daarmee enerzijds een opsomming van de rechten van een stad, anderzijds toont het dat die rechten beschermd dienen te worden. Zodoende wordt hetgeen wat een stad biedt getoond als begerenswaardig.

Doordat de muur als een symbool diende voor de stad, werd de muur *an sich* een belangrijk element in het weergeven van steden. In representaties van steden werden steden vaak afgebeeld met een muur.⁵⁸ Deze wijze van weergave van steden is echter ook van toepassing op de Bijbelse verbeeldingen van Jeruzalem. Middeleeuwse tekeningen van hoe Jeruzalem er uit moet hebben gezien ten tijde van Jezus tonen doorgaans een geometrische

⁵⁶ Kathryn L. Reyerson, 'Medieval walled space', in: J.D. Tracy (ed.), *City walls* (Cambridge 2000) 88-116, 88.

⁵⁷ Horst de la Croix, *Military Considerations in city planning* (New York 1972), 33.

⁵⁸ Reyerson, 'Medieval walled space', 88.

stad met een dikke muur en veel torens. Het afbeelden van de eigen stad met een dikke muur en veel torens was daarom wellicht geeneens zozeer een verwijzing naar de werkelijkheid maar naar Jeruzalem.⁵⁹

Met de muur als symbool voor de stad ontstond er ook een significante symboliek aan de poorten waarmee die muur doorkruist kan worden. Stadspoorten waren vaak imposante onderdelen van de muur. Een poort moest, in tegenstelling tot de muur, ook open kunnen om toegang te verlenen tot de stad. Hierdoor is een poort vaak een zwakker deel van de bescherming, waardoor er extra aandacht naar uit ging. Maar de poorten waren ook de toegang naar de stad voor reizigers en handelaars.⁶⁰ Ook dit brengt praktische zaken met zich mee: de mogelijkheid om tol te kunnen heffen en te controleren wie er in en uit de stad gaat. Maar gezien het feit dat er soms veel moeite werd gestoken in de esthetiek van een poort geeft aan dat de stad zich hiermee probeerde te presenteren als iets aantrekkelijks en begerenswaardig.⁶¹ Een vaker gezien middel om de muur te ontwikkelen was dat de gehele stad voor de muur betaalde, en de heer voor de poorten.⁶² In Engeland hebben zelfs steden bestaan die geen muur hadden maar wel toegangspoorten.⁶³ Hier bleken de verdedigende functies van een muur blijkbaar overbodig. Desalniettemin werden er poorten gerealiseerd zodat iemand die de stad wilde betreden alsnog van het platteland toetrad tot een gebied dat zich enigszins afzonderde van het platteland.

De stadsmuren hadden ook een belangrijke juridische functie. Hoewel eerder vermeld is dat de stadsrechten zich uitspreidden over de gehele stadsvrijheid, in werkelijkheid bleken de muren een belangrijk middel om gezag uit te oefenen. In Lille is dit duidelijk onderzocht waarbij de muur van de stad om diverse enclaves heen lag waar het stadsbestuur geen macht over had. Door middel van het aanspreken op een notie van algemeen belang wist het stadsbestuur zich via de ommuring sterker uit te spreken over deze enclaves.⁶⁴

⁵⁹ Boerefijn, *Foundation*, 83.

⁶⁰ K. Doevendans en R. Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000) 85.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Boerefijn, *Foundation*, 386.

⁶³ Ibidem, 387.

⁶⁴ Ellen Würzel, 'Defense, authority and city limit', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 13 (2010), 150-177, 168.

Praktische nut van muren

Steden werden niet altijd vanaf het begin voorzien van een muur. Maar uiteindelijk ontstond er vaak wel een soort van afscheiding rondom de stad. Dit hoefde echter niet altijd een indrukwekkende muur te zijn maar kon ook meer bescheiden vorm aannemen als een greppel of een hek. Hierbij moet in acht worden genomen dat dergelijke afscheidingen niet altijd waren bedoeld om vijandige legers buiten te houden, maar dat ze ook simpelere doelen konden dienen.⁶⁵ Dit wordt goed duidelijk in de *Vita sancti Burchardi episcopi Wormatiensis* uit 1030. Bisschop Burchard treft in de tekst Worms aan rond het jaar 1000 waarvan de fortificatie verwoest is. De burgers hadden de stad verlaten want, zo stelt de schrijver, 'de vlakheid van de wal en de vernietiging van de muur maakte het gemakkelijker voor rovers en wilde dieren om binnen te treden'.⁶⁶ De inwoners waren op dat moment veiliger buiten de stad waar ze gemakkelijk hun eigen woning konden afbakenen met houten balken. De bisschop besloot daarop de gracht en de muur gelijk te herstellen, waarna de inwoners weer terugkeerden naar stad.⁶⁷ Als rovers en wilde dieren de voornaamste dreiging waren, zou een stenen muur niet noodzakelijk zijn. Deze bracht echter wel meer prestige met zich mee.

In essentie bleef de voornaamste reden voor het aanleggen van een muur echter toch altijd de verdedigende functie die het bood. Hierbij stond het soort afbakening in verband met het soort dreiging. Was er louter sprake van dreiging van wilde dieren of een crimineel, dan voldeed wellicht een strook struikgewas of een greppel al. Dit is een middel van verdediging die vooral gebruikt werd in kleine dorpen. Een dergelijke 'omtuining' is nog altijd evident in de etymologie van het Engelse woord *town*.⁶⁸ Een *town* is echter nog geen *city*, waarbij de fortificatie dus ook meer was dan louter een omtuining. Steden werden vaak verdedigd door het graven van droge of natte grachten – waarvan de laatste het meest gebruikelijk was in Nederland – waarbij vervolgens met de afgegraven grond een wal werd gevormd. Bovenop deze wal werd dan soms een houten palissade aangebracht.⁶⁹ In deze verschijningsvorm kon de fortificatie van een stad lang blijven. Met het groeien van de dreiging, het geld of de zucht naar prestige werd er echter een stenen muur aangelegd. In Amersfoort is er bewijs dat deze

⁶⁵ Boerefijn, *Foundation*, 386.

⁶⁶ *Planities enim valli et destructio muri latronibus et feris facillimum praebebat introitum.* G. Binding en S. Linscheid-Burdisch, *Planen und Bauen im frühen und hohen Mittelalter* (Darmstadt 2002) 610.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Doevendans en Stolzenburg, *Stad en samenleving*. 85

⁶⁹ H. Janse, *Stadswallen en stadspoorten* (Zaltbommel 1974), 15.

transitie van hout en aarde naar steen begon met de toegangspoorten naar de stad. Terwijl in 1390 al de eerste poort genoemd wordt, is de gehele muur pas klaar in 1450.⁷⁰

In Nederland kenden stenen muren een trage opmars. Waar in andere delen van Europa toch voornamelijk muren worden gevormd door natuursteen, is er in Nederland geen natuursteen voor handen. Vooral de steden die reeds lange tijd bestonden voor de opkomst van verstedelijking Nederland is er nog gebouwd met natuursteen. Utrecht gebruikte tufsteen uit de Eifel en Maastricht mergel.⁷¹ De 'verstening' van andere stadsmuren komt vooral op als baksteen steeds meer gebruikelijk wordt. In Nederland wordt baksteen vooral toegepast vanaf de twaalfde en dertiende eeuw. Voor 1400 was de steenbakkerij echter nog niet dermate uitgebreid zodat er ook een grote handel ontstond. Steden waren vooral aangewezen op de eigen fabricatie van bakstenen in zogenaamde stadsovens.⁷² Deze ovens konden – met goed weer – rond de 300.000 stenen per jaar produceren en de steden waren zodoende vaak aangewezen op meerdere ovens.⁷³ In Zwolle werden er per jaar 500.000 stenen verwerkt.⁷⁴ Dit lijkt wellicht een groot aantal stenen, maar de muur groeide er nog geen honderd meter door. Ter vergelijking, de stadsmuur van Leiden uit de veertiende eeuw bedroeg 3.700 meter in lengte, waarvoor in totaal vijftigmiljoen stenen nodig waren.⁷⁵ De kosten werden betaald door de gehele stad uit de publieke kas of door speciale belastingen. Een ander opmerkelijk fenomeen was de 'steenboete' waarbij er betaald moest worden in een aantal stenen, die tevens op de bouwlocatie afgeleverd moesten worden.⁷⁶

De ontwikkeling van een muur volgde vaak pas vrij laat op de ontwikkeling van de stad. Zo werd Middelburg pas in 1250 versterkt. De ontwikkeling van deze stad begon echter al in de elfde eeuw. Een dergelijke geval is te vinden in Dordrecht, dat tussen 1271 tot 1285 werd versterkt.⁷⁷ De ontwikkeling tot stad vindt echter al plaats vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw.⁷⁸ Hieruit blijkt dus dat de nood tot versterking pas langzaam opkwam in deze steden. Hoewel dus al bij de definitie van de stad vaak de muur genoemd werd als een belangrijke kwalificatie blijkt hieruit dus verstedelijking en ommuring niet gelijk opgingen.

⁷⁰ Ibidem, 17.

⁷¹ Ibidem, 17.

⁷² Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden* (Assen 1961), 134.

⁷³ Ibidem, 134.

⁷⁴ H. Janse, *Stadswallen en stadspoorten*, 15.

⁷⁵ James D. Tracy, 'To wall or not to wall', in: James D. Tracy (ed.) *City Walls* (New York 2000) 71-87, 71.

⁷⁶ Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden*, 135.

⁷⁷ P.A. Hendrix, *Land, water en bewoning* (Hilversum 2001) 101.

⁷⁸ Reinout Rutte, *Stadslandschappen*, 149.

Hoe goed wisten deze muren hun verdedigende functie te vervullen? Een muur was vooral superieur toen de vuurwapens nog niet zo ver gevorderd waren. Tegenover 'simpele' artillerie bleek de verdediging de beste tactiek van steden. Met de opkomst van buskruit vanaf circa 1410 wordt de aanval aantrekkelijker, mits er genoeg kracht was om door de muren heen te blazen.⁷⁹ Tegen zwakkere vuurkracht kon een stenen muur van circa een meter breed voldoende weerstand bieden. Hier komt bij dat boven op de muren vaak een weergang aanwezig was. Hier stonden de verdedigers veilig door een borstwering, vaak uitgevoerd met kantelen of luiken.⁸⁰ Vaak waren er ook mezekouwen aanwezig op de muur. Dit waren een soort uitstekende galerij met gaten in de bodem waarvandaan de verdedigers de aanvallers die dichtbij genoeg stonden konden bekogelen met puin en stenen.⁸¹ Een voorloper van deze mezekouwen zijn hordijzen: deze boden ook een veilige plek om de aanvaller vanuit te kunnen bekogelen, maar waren van hout. Deze konden tijdelijk of permanent zijn.⁸² Als buskruit steeds prominenter in gevechten gebruikt wordt volgt daarop een aanpassing aan de verdediging van steden vanuit Italië aan het eind van de vijftiende eeuw. Hierbij werd er meer gebruik gemaakt van lage aarden wallen die beter de kracht van de nieuwe wapens kon weerstaan.⁸³

De stadsmuren in Nederland hebben meermaals hun defensieve functie getoond. Reeds was vast gesteld dat met name vanaf de twaalfde eeuw de stedelijke ontwikkeling op gang kwam. Halverwege de veertiende eeuw ontstond er een groot machtsconflict binnen Holland wat later bekend zou gaan staan als de Hoekse en Kabeljauwse twisten.⁸⁴ Hierbij zijn steden regelmatig doelwit geweest van aanvallen. Er zullen een paar van deze belegeringen nader bekeken worden. Ten eerste zal echter even de context van deze twisten gegeven worden.

Met het sterven van graaf Willem IV van Henegouwen, Holland en Zeeland in 1345 ontstonden er twee politieke stromen. Zij die de oudste zus van Willem IV – Margaretha van Beieren (1311-1356) – steunen, en zij die haar zoon als rechtmatige opvolger beschouwen, Willem V (1330 –

⁷⁹ Michael Wolfe, 'Siege warfare and the bonnes villes of France', in: Ivy A. Corfis en Michael Wolfe (ed.) *The medieval city under siege* (Rochester 1995) 49-68, 64.

⁸⁰ Janse, *Stadswallen*, 18.

⁸¹ Ibidem, 59.

⁸² Ibidem.

⁸³ Michael Wolfe, 'Siege warfare and the bonnes villes of France', 64.

⁸⁴ H.M Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982), 11.

1389).⁸⁵ De steden kiezen hier doorgaans voor Willem V en hanteren de naam 'Kabeljauwen', terwijl de tegenpartij zich 'Hoeken' noemt. Zodoende is deze machtsstrijd bekend geworden als de Hoekse en Kabeljauwse twisten. In 1351 is het conflict tussen moeder en zoon beslecht in het voordeel van Willem, desalniettemin blijft de onenigheid voortduren. De Kabeljauwen, vooral bestaande uit burgers van steden, steunen de groter wordende macht van de graaf van Bourgondië, terwijl de Hoekse, vooral edelen, hier tegen zijn. Zodoende blijft het conflict voortduren. In 1433 verliest de Kabeljauwse Jacoba van Beieren – dochter van Willem VI – van Filips van Bourgondië (1396 – 1467). Eind vijftiende eeuw vertonen deze 'twisten' nog een laatste stuiptrekking als de Hoeken zich verzetten tegen de benoeming van Maximiliaan van Oostenrijk als erfopvolger van het graafschap Holland-Henegouwen. Uiteindelijk wint Maximiliaan dit in 1490.⁸⁶

Steden waren regelmatig doelwit van belegeringen gedurende deze twisten. Zo werd Delft in 1359 belegerd door de Hoeken. De aanwezige stadsmuur werd vervolgens op last van de Hoekse afgebroken. Delft verloor het recht om muren en poorten te bezitten.⁸⁷ In 1394 mocht Delft pas weer poorten bouwen en in 1448 weer een muur. Delft had blijkbaar dus al een stenen muur maar het mocht niet baten. In Dordrecht, dat eind 13^e eeuw zijn ommuring kreeg, wisten de Kabeljauwen echter wel stand te houden. Een ander interessant voorbeeld is Amersfoort, dat in 1428 zich succesvol wist te verdedigen tegen een achtdaags beleg.⁸⁸ De stad heeft dan nog een stadsmuur uit de twaalfde eeuw, maar was inmiddels ook bezig met uitbreiden.⁸⁹ Diverse nieuwe poorten worden al vernoemd in hetzelfde jaar van het beleg en het metselen van de muur wordt genoemd in 1394, 1438, 1443 en 1445.⁹⁰ Klaarblijkelijk wist de stad zich alsnog goed te verdedigen. Een ander conflict in Gorinchem toont hoe Jan van Arkel, edelman van Holland, tracht de stad in te nemen met een leger van vierhonderd man door medewerking van lieden in de stad die voor hem de poort zouden openen. Zodra dit echter niet gebeurde, zag hij zich gedwongen met stormladders de stad te betreden. Deze werden echter ingenomen door de verdedigers en zodoende stond Jan van Arkel machteloos tegenover de muur en moest terugkeren.⁹¹

⁸⁵ Walter Prevenier, 'The Low Countries 1290-1415', *Cambridge Medieval History* 6 (2000) 570-594, 579.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Janse, *Stadswallen*, 118.

⁸⁸ J.G. Smit, 'Amersfoort en Holland, 1410-1430', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1971), 115-128, 127.

⁸⁹ H. Sarfatij, *Verborgene steden* (Amsterdam 1990), 83.

⁹⁰ Janse, *Stadswallen*, 17.

⁹¹ Antheun Janse, *Verkochte vrijheid, het Leerdamse stadsrecht van 1407* (Hilversum 2007), 58.

Tegelijkertijd zijn er ook meerdere steden die vanaf de 14^e eeuw voor het eerst van een stenen muur worden voorzien. Zo krijgt Rotterdam in 1358 toestemming voor het aanleggen van verdedigingswerken. Hoewel dit niet gelijk van start gaat, zijn er tenminste twee poorten en een stuk muur gevonden door archeologen, gedateerd in de veertiende eeuw.⁹² In de tweede helft van de veertiende eeuw verving het kleine stadje Wijk bij Duurstede zijn houten palissade door een bakstenen ommuring. Tegelijkertijd moest de oude aarden wal toch al ruimte maken voor een stadsuitbreiding.⁹³ Hier toont zich wellicht wel een hele pragmatische aanpak waarbij de muur werd aangelegd terwijl meerdere omstandigheden samen kwamen. De stad was welvarender geworden, de stad was groter geworden en had zodoende behoefte aan een nieuwe fortificatie, de oude wal moest sowieso al afgegraven worden. Daarnaast was de politieke situatie gespannen geworden. Wijk bij Duurstede lag op de grens tussen Gelre en het Sticht Utrecht. Het Sticht was erg zwak geworden in de veertiende eeuw en werd een speelbal van Holland en Gelre.⁹⁴ Hoewel Wijk bij Duurstede gedurende deze tijd niet aangevallen werd, is het niet onredelijk om te bedenken dat vanwege de politieke onrust een betere verdediging wenselijk was.

⁹² Sarfatij, *Verborgene Steden*, 145.

⁹³ J. van Doesburg, 'Over de muur... de oudste ommuring van Wijk bij Duurstede' in: M.A. van der Eerden-Vonk, J. Hauer en G.W.J. van Omme (ed.) *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad* (Hilversum 2000), 83-106, 85.

⁹⁴ *Ibidem*, 59.

Conclusie

Een stenen muur was niet de enige optie die een stad had ter verdediging. Een houten palissade, struikgewas, een aarden wal of een gracht kon ook voldoende zijn. Des te interessanter is de vraag waarom veel steden dan uiteindelijk toch met een stenen muur zijn omcirkeld. De aandacht voor dit fenomeen is echter karig in de literatuur. Met name in de literatuur die sinds het begin van deze eeuw tracht meer overzicht te bieden in de gefragmenteerde stadsgeschiedenis zijn de stadsmuren een opvallend gemis.⁹⁵

Het is bijzonder moeilijk om vast te stellen wat de stad ertoe bewoog om een muur aan te leggen rondom de stad. Gesteld kan worden dat het afbakenen van de stad ten opzichte van het omringende platteland belangrijk was en dat hier ook een bepaald prestige vanuit ging. Dit prestige steeg met de verfijning van de afbakening, waarbij een stenen muur mooier werd beschouwd dan een aarden wal. De stadsmuur werd zodoende symbool van de stad. De muur was dus zodoende een afbakening van de stad. Dit haakte in op de mentaliteit waarbij de stad een zekere 'state of mind' was tegenover het platteland, ondanks het feit dat de stad vaak ook nog een ruraal karakter kende.

Duidelijk is ook dat een stenen muur betere verdediging bood dan een aarden wal. Pas langzaam vanaf het gebruik van vuurwapens blijkt dat aarden wal beter in staat bleek om de klappen te incasseren. Deze ontwikkeling komt echter pas langzaam op vanuit Italië vanaf de 16^e eeuw. Daarvoor waren de dikke, hoge stenen muren geschikt om de stad te verdedigen. Gedurende de Hoekse en Kabeljauwse twisten was de situatie in grote delen van Nederland lang niet altijd veilig. Dit heeft enerzijds de verdedigingswerken van steden op de proef gesteld – in Delft tevergeefs, in Amersfoort met succes – en anderzijds wellicht tot aansporing gediend voor andere steden om zich steviger te fortificeren. Wijk bij Duurstede blijft hier een mooi voorbeeld om aan te halen. Deze stad verving zijn aarden wal in de tweede helft van de veertiende eeuw voor een stenen muur. Gezien de politieke omstandigheden rondom het Sticht Utrecht was er wellicht sprake van een grotere reële dreiging. Maar het is tevens evident dat andere factoren meespeelden: groei van welvaart, groei van de stad en het toch al af moeten breken van de aarden wal. Een dergelijke combinatie van factoren is niet ondenkbaar voor andere steden, die allemaal uiteindelijk voor praktische en symbolische redenen een muur om hun stad wilden.

⁹⁵ R. Rutte, *Stadswording*, R. Rutte *Stedenpolitiek* en W. Boerefijn, *Foundations*.

Literatuur

- Boerefijn, W., *The foundation, planning and building of new towns in the 13th and 14th centuries in Europe* (Amsterdam 2010).
- Binding, G. en S. Linscheid-Burdisch, *Planen und Bauen im frühen und hohen Mittelalter* (Darmstadt 2002) 610.
- CBS, *Kerncijfers wijken en buurten*.
<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70904ned&D1=0-3,6-10&D2=4056&D3=2-3&HDR=T&STB=G1,G2&VW=T> (6 juni 2013)
- Croix, H. de la, *Military Considerations in city planning* (New York 1972).
- Doevendans, K. en R. Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000).
- Engen, H. van, 'Geen schraal terrein', in: R. Rutte en H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 63-86.
- Epstein, S., 'Urban Society', *The New Cambridge Medieval History* 5 (1999) 26-37.
- Es, W. van, J. van Doesburg en I.B.S van Koningsbruggen, *Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede* (Zutphen 1998).
- Le Goff, J., *The birth of Europe* (Parijs 2005).
- Le Goff, J., *Cultuur van middeleeuws Europa* (Parijs 1984).
- Hendrix, P. A., *Land, water en bewoning* (Hilversum 2001).
- Hollestelle, J., *De steenbakkerij in de Nederlanden* (Assen 1961).
- Janse, A., *Verkochte vrijheid, het leerdamse stadsrecht van 1407* (Hilversum 2007).
- Janse, H., *Stadswallen en stadspoorten* (Zaltbommel 1974).
- Lilley K. D., *City and Cosmos* (Londen 2009).
- Nicholas, D., *The growth of the medieval city* (Harlow 1997).
- Renes, H., 'De stad in het landschap', in: R. Rutte en H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 15-46.
- Reyerson, K.L., 'Medieval walled space', in: J.D. Tracy (ed.), *City walls* (Cambridge 2000) 88-116.
- Rosenwein, B., *A short history of the middle ages* (Toronto 2009).
- Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen* (Zutphen 2002) 145-149.
- Rutte, R., 'Stadslandschappen', in: R. Rutte en H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 143-170.
- Rutte R., 'Stichten of groeien?'
http://www.dbnl.org/tekst/_mad001200201_01/_mad001200201_01_0034.php (3 juni 2013)
- Sarfati, H., *Verborgene steden* (Amsterdam 1990).
- Toch, M. 'The medieval german city under siege', in: Ivy A. Corfis en Michael Wolfe (ed.) *The medieval city under siege* (Rochester 1995) 49-68, 64.
- Tracy, J.D., 'To wall or not to wall', in: J.D. Tracy (ed.), *City walls* (Cambridge 2000).
- Wickham, C., *The inheritance of Rome* (Londen 2009).
- Ellen Würzel, 'Defense, authority and city limit', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 13 (2010), 150-177.